
Epiloog: Over het nut van geschiedenis

K.L. Poll

Laten we aannemen dat al die aangekondigde colleges zijn doorgegaan. Ik ben er niet geweest. Ik weet dus niet of wat ik wil zeggen daarbij aansluit, of het op de naam Epiloog aanspraak mag maken.

De organisatoren hebben gevraagd om persoonlijke opvattingen. Dat gaf een grote vrijheid bij het behandelen van mijn onderwerp. 'Over het nut van geschiedenis' heb ik het genoemd. Een oud onderwerp, zoals u weet, en een oude titel.

Het eerste punt waar ik de aandacht op wil vestigen is dat de verschillen met het verleden op het ogenblik opvallender zijn dan de overeenkomsten. Een zo duidelijke breuk tussen verleden en heden heeft zich nog niet eerder voorgedaan.

Ik noem, zeer in het algemeen, een aantal terreinen. In de eerste plaats: *de economie*. U zult het met me eens zijn dat zeker wij hier in het Westen een toestand van ongekende welvaart meemaken. Niet een beetje meer welvaart dan vroeger, maar echt een buitengewoon grote welvarendheid, voor het gros van de bevolking een verschil van dag en nacht - en een van de redenen om geen moment naar vroeger terug te verlangen.

Ten tweede verkeren de mensen in het Westen ook *in sociaal opzicht* in heel andere omstandigheden dan vroeger, zeg maar voor 1940. De sociale zekerheid is met behulp van de welvaart veroverd. Ook die zekerheid is ongekend, in Nederland een dagelijkse aanwezigheid die ieders bestaan in hoge mate bepaalt.

In de derde plaats is de toestand *in medisch opzicht* heel anders dan vroeger. U zult zeggen: ja, onze gemiddelde levensduur is langer, maar dat statistische gegeven zegt weinig. Wie probeert zich de geschiedenis voor te stellen uit ons perspectief is snel geneigd te vergeten dat het verleden de tijd was waarin iedereen elk ogenblik dood kon gaan. Wie nu jonger is dan zestig houdt nauwelijks rekening met de dood van zichzelf of van leeftijdgenoten. Als het toch gebeurt, als hij zich toch aankondigt, treft het des te harder. De dood is niet iets vanzelfsprekends waar je van dag tot dag op verdacht moet zijn.

Dan *de techniek*, de technologische verschillen. Ook die spreken voor zichzelf. Het vervoer, het verkeer, de landbouw, de industriële productie, de dienstverleningen, de hoeveelheid vrije tijd die

daardoor geschapen is - men hoeft zich maar even de situatie van een halve eeuw geleden voor de geest te halen en men zal toegeven dat de verschillen enorm zijn.

In de vijfde plaats, samenhangend met de vorige, maar dan in een meer algemene zin: *het verschil in kennis*, in wetenschappelijk gefundeerde kennis. Mensen van nu weten veel meer dan mensen van vroeger. Ook als men de begrippen weten en wetenschap voorzichtig en relativerend omschrijft, staat vast dat de kenners van vandaag bevredigende modellen hebben gevonden voor de verklaring van de natuurverschijnselen en dat zij beter geïnformeerd zijn over het verleden dan de kenners van gisteren. Wel neemt de scepsis toe over de waarde en de volledigheid van die kennis, maar niettemin: het instrumentarium voor het verzamelen van kennis is in allerlei opzichten verfijnder geworden dan het was.

Nog een gebied waar de verschillen in het oog springen: *het militaire*. Geschiedenis was vroeger voor een niet klein deel geschiedenis van oorlogen, van hoe legers al of niet met succes optraden tegen andere legers en vloten tegen vloten. Oorlogsbeelden zijn beelden die je niet vergeet als je ze zelf hebt meegemaakt. Wie ze niet heeft meegemaakt - het oude argument, maar hier is het op zijn plaats -, kan zich de intensiteit van die ervaring niet voorstellen, hoeveel verhalen hij ook hoort, hoeveel films hij ook ziet.

De oorlog van 1940-45 was misschien niet de laatste oorlog in Europa, misschien ook wel, maar het was in ieder geval, voor zover zoiets zich laat voorstellen, de laatste min of meer conventionele oorlog. Iedere volgende oorlog in dit deel van de wereld zal er anders uitzien, totaal anders. En de kans op oorlog, de aantrekkelijkheid van oorlog als middel om macht te vestigen, is veel kleiner geworden. Geen enkel doel weegt op tegen de gevolgen van het middel.

Ook *ecologisch* gesproken staan wij ver af van vroeger. De dreigingen voor de leefbaarheid van het leven op aarde zijn nog nooit zo groot geweest als nu. Vijftig jaar geleden was het milieu geen punt - niet omdat men er niet op lette, maar omdat men het niet zo onafgebroken beschadigde.

Dan de *ideologieën*. E. Kossmann heeft laatst een toespraak gehouden over het echte en het valse in

de negentiende-eeuwse opvattingen over de inrichting van de samenleving. Alle politieke ideologieën hadden een historische component, er was een duidelijke band tussen toekomst en verleden. Ook bij het socialisme. Het begrip vooruitgang is historisch bepaald: je kunt alleen vooruitgaan ten opzichte van vroeger. Herman Gorter zag zelfs in de literatuur een vooruitgang in de richting van het socialistische ideaal van de klasseloze maatschappij. Homerus, Dante, Shakespeare, zij pasten bij de treden van de sociale evolutie, het beeld van het verleden wees naar een ideaal beeld van de toekomst.

Zo'n vast geloof in een historische ontwikkeling is op het ogenblik ongewoon, bijna verdacht en in ieder geval ouderwets. De enige ideologische richting uit de negentiende eeuw die de mensen nog aanspreekt, is het utilisme, zei Kossmann, de leer van *the greatest happiness for the greatest number*, en dat was de ideologie die de minste aandacht aan de geschiedenis besteedde. Het nu gaf de doorslag, niet de voorgeschiedenis.

Het utilisme of utilitarianisme lijkt sprekend op wat tegenwoordig pragmatisme heet. Het primaat van de economie, dat wil zeggen de voorkeur voor het praten in termen van economisch nut en efficiency, die eigenaardigheid kenmerkt de pragmatische ideologie. Ook mensen die er huiverig tegenover staan, uit gewoonte, uit principe, doen er vaak zonder dat ze het zelf beseffen aan mee. Het is altijd lastig om je te realiseren dat je eigen opvattingen geleidelijk veranderen.

Als voorbeeld voor het primaat van de economie noem ik de fusieplannen voor de landelijke kranten. U hebt ook zelf bij de universiteit de laatste jaren steeds weer moeten horen dat reorganisatieplannen gerechtvaardigd werden in termen van economisch nut. Het idee bijvoorbeeld dat iedere afzonderlijke universiteit een groot en moeilijk meetbaar belang vertegenwoordigt en dat men niet straffeloos een paar universiteiten bij elkaar kan optellen, dat idee weegt minder zwaar dan vroeger. Men is eerder bereid unificerend te denken. Die bereidheid neemt toe naarmate het geloof in de eigen manier, het eigen geloof, de eigen opvattingen, verzwakt.

Economen zeggen altijd vol eerbied dat ze de verschillen in geloof willen respecteren, dat er binnen het grotere geheel voldoende ruimte zal blijven voor

verschillen van opvatting. Maar zo werkt het niet. Vijf kranten van een heel verschillend ideologisch karakter onder één directie brengen en daarmee onder één economische, bestuurlijke en juridische verantwoordelijkheid, dat heeft natuurlijk gevolgen, ook al worden de prachtigste redactiestatuten opgesteld en de mooiste verklaringen over identiteit en zelfstandigheid.

Ik heb nu een aantal gebieden opgenoemd waar de verschillen met het verleden opvallend veel groter zijn dan de overeenkomsten. Op al deze gebieden heeft de geschiedenis weinig voorbeeldwaarde, weinig toepasselijkheid. En in zoverre: weinig nut. Het ziet er daar naar uit dat het verleden definitief heeft afgedaan. Het merkwaardige is nu dat daarnaast terreinen van sociale bedrijvigheid zijn te noemen waar het verleden zijn belang niet in het minst heeft verloren. Dat is een curieus verschil binnen een en dezelfde samenleving.

In de eerste plaats: *de filosofie*. Het heeft geen zin om te zeggen dat alleen de filosofie van de laatste twintig of dertig jaar nog waarde heeft, en de rest niet meer. Gerard Koolschijn schreef laatst in *NRC Handelsblad* een artikel waarin hij zich tegen Plato keerde, maar hij liet tegelijkertijd zien dat de ideeën van Plato herkenbaar zijn in de ideeën van nu. Wat voor Plato geldt, geldt voor Spinoza, Nietzsche, Kierkegaard, Schopenhauer, noem maar op. Hun opvattingen over wat goed is en mooi en waar klinken niet als achterhaald. Wel als aanvechtbaar - dat waren ze ook op het moment dat ze werden opgeschreven -, maar niet als verouderd.

Zelfs de retoriek komt de laatste tijd op allerlei plaatsen terug in de aandacht. Onlangs is in Leiden W.J. Witteveen gepromoveerd op een studie over de retoriek in het recht, een mooi boek waarin hij laat zien dat de taal van het recht zich ook langs de weg van de retoriek laat begrijpen en omschrijven. De Rotterdamse rector magnificus Rinnooy Kan hield een paar dagen geleden voor de Academie van Wetenschappen een pleidooi voor de terugkeer van het vak retorica in het curriculum van de scholen.

Het is trouwens op zichzelf vreemd dat het vak verdwenen was. Meer dan tweeduizend jaar was het vanzelfsprekend dat kinderen onderwezen werden in de kunst van de welsprekendheid; pas in de loop

van de vorige eeuw wist men het beter. Retoriek werd geassocieerd, en wordt dat nog, met onnatuurlijk, overdreven, vals. Waarom eigenlijk? Regels die overtuigingskracht en helderheid van een betoog bepalen, zijn per definitie waardevolle regels, zou je zeggen.

Ook *de kunsten* zijn tijdloos. Niet helemaal, maar niemand zal beweren dat oude kunst waardeloos is, ongenietbaar, achterhaald. Er zijn uiteraard allerlei verschillen te noemen tussen muziek, theater en beeldende kunst uit verschillende tijden. Muziek uit de middeleeuwen is voor ons moeilijker te volgen dan muziek uit de achttiende of negentiende eeuw. Daar staat het vreemde verschijnsel tegenover dat de voortzetting van de klassieke muziek in de twintigste eeuw het publiek veel minder aanspreekt dan de klassieke muziek van 150, 200 jaar geleden.

Al heeft het geen zin te beweren dat de kunsten het contact met het verleden hebben verloren, toch zit hier wel een adder. De mensen zijn bereid hun belangstelling te richten op de kunstproductie van de meest uiteenlopende landen en tijden. Ze zijn niet selectief. Daaruit zou je onverschilligheid kunnen afleiden. Wie niet kiest, verbindt zich niet.

Een derde voorbeeld, *de literatuur*, hier even apart gezien van de andere kunsten. Ook literatuur is niet aan het heden gebonden. Homerus houdt stand. Wel geldt ook hier: het is de vraag of het zo gunstig is dat wij bereid zijn de gehele literatuur welkom te heten in onze breinen en onze verbeeldingen. Het zou beter zijn, meer in de geest van de literatuur zelf, als de lezer-nakomeling zo geïnteresseerd was - en als hij dat ook bij zijn onderwijs op school liet merken - dat hij sommige oude schrijvers liefhad en anderen verfoeide.

Nog een vierde punt: *de taal*. De taal waarin wij met elkaar omgaan, verandert niet noemenswaard. Er komt wel eens een woordje bij en er gaat wel eens een woordje af, maar niettemin. Een negentiende-eeuwer zou ons zonder moeite begrijpen.

Tot slot: ook de regels van *het recht* zijn weinig veranderd, de regels die de inrichting van de samenleving bepalen. De Grondwet van nu verschilt niet veel van de Grondwet die in de negentiende eeuw is vastgesteld. Het civiele recht rust nog altijd op het Franse Napoleontische recht en dat weer op het Romeinse. Overal zijn natuurlijk veranderingen aan te wij-

zen, ook in het staatsrecht en het strafrecht, maar het stramien van de gedragsregels is hetzelfde gebleven. Het bestuursstelsel zoals dat in de wet is vastgelegd blijkt tot ieders verbazing nog steeds wonderlijk goed bruikbaar te zijn onder radicaal veranderde omstandigheden. De ideologische basis van de verschillende partijen mag dan verouderd zijn, het partijstelsel zelf blijft voldoende. Ook het systeem van nationale staten is opgewassen tegen de veranderingen. De standpunten van de conservatieve Margaret Thatcher en de socialistische Wim Kok stemmen in dat opzicht overeen: de gebondenheid aan het eigen land zal in Europa blijven overheersen. Het begrip Europa wekt geen identiteitsgevoel, althans maar een beetje in vergelijking met het nationale zelfgevoel. Het ziet er niet naar uit dat daar verandering in zal komen. Daarvoor is na de Tweede Wereldoorlog te duidelijk gebleken, in Europa en daarbuiten, dat nationale staten de staatkundige eenheden zijn waarin de mensen zich het meest thuis voelen.

Alleen in het familierecht en het arbeidsrecht is wel het een en ander veranderd. Voor een deel zijn het veranderingen die nog niet bevredigend in rechtsregels zijn vastgelegd. Alles wat te maken heeft met de verhouding tussen mannen en vrouwen en met de verhouding tussen arbeid en kapitaal ziet er nu anders uit dan een halve eeuw geleden. In het algemeen kan men zeggen dat emancipatie het rechtsbeginsel is dat het meest heeft bijgedragen tot veranderingen in de regels.

Nu de vraag: wat kan een historicus onder deze omstandigheden doen? Wat heeft hij te vertellen dat een ander niet weet? Wat kan hij beter vertegenwoordigen dan een ander?

Hij zal door zijn opleiding eerder geneigd zijn zich af te vragen wat de historische component is in ieder probleem dat zich voordoet. Die houding alleen al onderscheidt hem van zijn omgeving.

Hij zal zich meer bewust zijn van de constanten: filosofie, kunst, literatuur, taal en recht. Als hij in het onderwijs terecht komt, kan hij ertoe bijdragen dat daar, ook in andere vakken, aan die historische component aandacht wordt besteed. Hij zou degene moeten zijn die een revolutie predikt in het geschiedenisonderwijs: niet de aandacht beperken tot het

verleden dat het dichtst tegen onze tijd aanligt, maar kiezen voor de perioden van de beschavingsgeschiedenis die het meest van belang zijn geweest.

De historicus zou zich kunnen onderscheiden van de pragmaticus en utilist. Hij zou duidelijk kunnen maken dat de drie grote politieke idealen van tweehonderd jaar geleden, vrijheid, gelijkheid en solidariteit, ondanks alle scepsis en voorbehouden nog altijd bepalend zijn voor het politieke denken. In zekere zin, zou hij kunnen zeggen, staan wij er ideologisch gesproken bijzonder gunstig voor. Wij kennen de verkeerde extremisering van de drie idealen. Wij weten tot welke wantoestanden ze kunnen leiden, in de vorm van nationalisme, fascisme, stalinisme of een negentiende-eeuws liberalisme. Wij zijn dankzij het recente verleden wijzer dan onze voorgangers waren. Bij nieuwe omstandigheden en belangengroepen past een nieuw evenwicht tussen de drie idealen. Er is niet één partij, of één krant, die de idealen alle drie tegelijk in zijn vaandel kan zetten. Het blijven drie verschillende vanden. Maar waar het nu om gaat, is de erkenning dat de oude trits bruikbaar blijft.

Een historicus zal de waarde van de actualiteit relativeren. Hij kan de aandacht voor het vreemde, onvertrouwde op peil houden. De verschillen tussen nu en vroeger maken de mensen meer dan ooit actualiteitsbepaald - met de televisie als schoolvoorbeeld. Het voorbije laat zich niet alleen beschouwen als 'historische component', het is ook een deel van wat men niet weet. Dat onbekende verleden is het specialisme van de historicus, hij voelt zich daar meer thuis dan een ander, en hij heeft het geluk dat zijn kennis zich leent voor overdracht.

De historicus heeft de mensen iets aantrekkelijks te vertellen. Hij doet er verstandig aan, het gevoel voor theater aan te kweken, zowel bij zichzelf als bij zijn toehoorders, het gevoel voor nagebootst leven. Dat kan in een klas, het kan ook in een parlement - al gebeurt het daar zelden. De Diepenhorsten raken uitgestorven. In alle stukken van de overheid, alle voorstellen voor wetgeving, bij alle redenaars van de verschillende partijen, ontbreekt opvallend een historische ondergrond.

Wat betekent gevoel voor theater? Voor retoriek? Onder andere dat je afstand neemt van wat je zegt, doet en meemaakt. Alles wat is, wat aanwezig is,

heeft alleen al daardoor een dwingende werking. Wie een boekbespreking leest, denkt al gauw: zo moet het zijn. Het geldt ook voor de omgang. Je gezicht laten zien - de liefelijke aanwezigheid werkt als een sterk argument. Het gevoel voor afstand; de wetenschap dat men onder alle omstandigheden, intiem en officieel, in een theatersituatie verkeert; de noodzaak van verbeeldingskracht om niet opgezogen te worden door het hier en nu - als een geschiedenisopleiding nog ergens voor dient, dan is het om deze houding te cultiveren.

Tot slot een kort verhaal, omdat dat er tot dusver bij ingeschoten is.

Een paar jaar geleden was er in Groningen een congres over literatuurkritiek. Drie deelnemers reden na afloop uit Groningen terug naar het westen. Ze kenden elkaar niet en ze zaten met z'n drieën in een auto. Ik was één van de drie; daarom weet ik het zo goed. De twee niet-rijders maakten aanmerkingen op het rijden van de derde. Toch ging het aardig goed, door Drente, langs Zwolle en de Veluwe. Ze besloten te gaan eten in De Treek, in de buurt van Amersfoort. Het decor nodigde uit tot vriendschap, vertrouwheid, maar zij kwamen niet verder dan een welwillend zwijgen. Een van de drie stelde voor: laten we vertellen welke gebeurtenis in onze kindertijd de meeste indruk op ons heeft gemaakt.

De eerste die aan de beurt was, zei: 'Wat ik me het best herinner, was een voorbeeld van geluk bij een ongeluk. Ik woonde in een middelgrote Nederlandse stad. Het was een zaterdagmiddag in april, op het hockeyveld. In mijn elftal zaten drie meisjes op wie ik uit de verte verliefd was. Wij waren in de aanval, ik sloeg de bal naast het doel over een hekje, over een sloot, op de weg erachter. Wat is mannelijker, dacht ik, dan nu in een vaart door over het hekje en de sloot te springen. Het hekje ging goed, de sloot niet. Ik kwam verkeerd terecht en hoorde een klein krakje dat ik mijn leven lang niet zal vergeten. Mijn arm brak.'

'Maar', zei hij, 'dat was nog niet alles. De arm was ongelukkig gebroken, ik moest een week in het ziekenhuis blijven, met gips om de breuk. Wat daar gebeurde op een middag in april, dat geeft me nog altijd een gevoel van verrukking als ik eraan denk. Twee van de drie hockeymeisjes kwamen aanlopen

over het grasveld waar ik op uitkeek. Ze klommen door het raam van mijn kamer. Ze gingen op mijn bed zitten en we praatten over school. In die tijd bestond nog het vak analytische meetkunde. Ze vroegen of ik wist hoe je een bepaald soort sommen moest oplossen. Ik wist het en ik deed het voor op het gips. Die twee hoofden, die geliefde meisjeshoofden waar ik niet tussen wilde kiezen maar die mij allebei als een belofte boven de fantasie hingen, om die zo dicht bij je te voelen - en bij dat gips, wat een sensatie van stevigheid gaf, al was er iets gebroken - om die meisjes te kunnen uitleggen hoe de wereld in elkaar zat, dat heeft mij voor de rest van mijn leven het gevoel gegeven: zo ziet geluk er uit.'

Nu was de tweede aan de beurt.

'God ja', zei hij, 'wat grappig dat je zo'n gebeurtenis nog zo goed weet, met alle bijzonderheden en gevoelens. Dat heb ik helemaal niet.' Hij was iemand die Duits gaf, een hoogleraar uit Amsterdam. 'Het is gek, maar ik herinner me eigenlijk niets. Wel dingen uit de tijd dat ik een jaar of twintig was, uit mijn studententijd, mijn huwelijk, de eerste jaren van mijn kinderen, maar uit mijn eigen jeugd? Laat ik eens goed nadenken, wat heeft er nu echt indruk op me gemaakt, iets dat jullie zouden willen horen.' 'Ja, volhouden', zeiden de anderen tegen hem. En toen vertelde hij: 'Ik zat op het Aloysiuscollege in Den Haag. Daar ben ik een keer tussen de middag, nu herinner ik het me weer heel scherp, op de tram gestapt, lijn negen. Ik ben blijven zitten tot het eindpunt. En vandaar ben ik meegereden tot het andere eindpunt. Daarna weer terug naar het Aloysiuscollege.'

Dat was zijn verhaal.

De derde man was een Amerikaan die in Nederland werkte. 'Wat ik mij het beste herinner, is iets dat niet gebeurde in mijn middelbare schooltijd, maar nog daarvoor, op de lagere school, in New York. Ik was een jongetje van een jaar of acht, negen, ik zat in de tweede klas. Op een morgen kwam er een oudere jongen binnen, hij praatte met de jufvrouw en toen vroeg zij: "Kinderen, heeft een van jullie een moneychanger verloren?" Een moneychanger was zo'n ding waar je kwartjes in kon bewaren, voor de bus of de ondergrondse. Voordat ik het wist, had ik mijn hand opgestoken. Ik deed hem ook weer gauw naar beneden, ik had helemaal niets verloren.

Maar het was al te laat. De juffrouw zei: "Hé, ben jij het, dan heb je geluk gehad." Ik kon niet meer terug en ik vroeg me af wat er verder zou gebeuren. Zij zei: "Ga maar mee met deze jongen, naar de directeur, dan komt het allemaal wel goed."

'Ik liep door de gang van de school, over een stenen vloer van namaakmarmer, met een gevoel van: nu gaat de hel open. Ik zou door de mand vallen als leugenaar en als hebberig ventje. Het hoofd van de school was zo'n man zoals je je kunt voorstellen, lang, met een grote bruine uilebril die hij op zijn neus liet zakken en waar hij overheen keek. Hij zat in een kamer met donkerbruine mahoniehouten kasten, aan een groot bureau, met een stoeltje ervoor waar een kind op kon zitten. Hij bleef eerste nog even doorwerken, toen zei hij:

"So, you lost a moneychanger, eh?"

En ik zei: "Ja, meneer."

"What colour dit it have?"

Ik zei: "Geel, meneer."

"What form did it have?"

"Eh, de vorm van een klein beertje, meneer."

Hij trok een la van zijn bureau open, haalde er een moneychanger uit, geel, in de vorm een klein beertje, gaf hem aan mij en zei: "Ga snel terug naar je klas en zorg dat je voortaan beter op de je spullen past." Op dat moment wist ik dat er op kritieke momenten een beschermengel op mijn schouder zat.'

Terug naar de geschiedenis, naar het nut. Wie geschiedenis tot vak kiest, doet er verstandig aan zich niet alleen te laten leiden door het klassieke voorschrift *Ken u zelf*, maar ook door het romantische voorschrift *Trust your angel*.